

УВОД

ПРЕДНАЗНАЧЕНИЕ НА РЕЧНИК-ИНДЕКСА НА СИНАЙСКИЯ ЕВХОЛОГИЙ

Предназначението на настоящия Речник-индекс на глаголическия Синайски евхологий е да допълни лексикографското представяне на най-старинните старобългарски и старославянски ръкописи, преведени в IX в. и преписвани по-сетне в различна диалектна и църковна среда. Речник-индексът е мост между научното наследство от миналия век и новите възможности за научен диалог, които предоставят електронните медии чрез общодостъпността на текста му в Интернет.

Синайският евхологий, известен още като *Euchologium Sinaiticum* (по-нататък ES), е най-нехомогенният от старобългарските паметници, съдържащ служби, треби с медицински предписания и списък с епитимийни наставления за всекидневните дейности предимно на свещеници и монаси, но и на миряни. Достигналият до нас препис на евхология обединява общественото (храмовото) и частното богослужение. За съставянето му са използвани преводи на служебник, требник и епитимийник с различен произход.

Настоящият Речник-индекс е съставен по изданието на Р. Нахтигал¹, с посочване на гръцките успоредици по изданието на Я. Фрџек², включващи следните фрагменти от първоначалния кодекс: Синайски манастир „Св. Екатерина“, Cod. slav. 37 и четирите листа, съхранявани в Санкт Петербург, донесени от Синайския манастир през XIX в.: РНБ – Санкт Петербург, Глаг. 2, РНБ – Санкт Петербург, Глаг. 3, БРАН – Санкт Петербург, 24.4.8³.

¹ *Nahtigal, R. Euchologium Sinaiticum. Starocerkvenoslovanski glagolski spomenik. 1. Fotografski posnetek. Ljubljana, 1941; 2. Text s komentarjem. Ljubljana, 1942. Преиздаден с английски превод на текста от Т. Лайсет: Lysaght, T. Euchologium Sinaiticum. Xth Century Glagolitic Manuscript. Photofacsimile of original MS (111 ff.), OCS Translation (cyrillic), English Translation with Introduction and Commentary, New Zealand, 1987, sec. ed. 1988.*

² *Frček, J. Euchologium Sinaiticum. Texte slave avec sources grecques et traduction française. – Patrologia Orientalis, 24, 1933, 611–802; 25.3, 1939, 487–617.*

³ В изданието на Р. Нахтигал са включени всички съхранявани в Санкт Петербург фрагменти. Три от листовете съставят Синайския служебник и са дадени така,

Историята на изследванията и изданията на първоначално известните пергаментни листове от ES е описана в Кирило-Методиевската енциклопедия⁴. Библиографията, представена тук, е допълнена с нови публикации.

Досегашната липса на пълен речник-индекс за публикуваните вече две издания на ръкописа по кирилската транслитерация на Р. Нахтигал, както и отсъствието на новобългарски превод в най-реномираните чуждестранни палеославистични речници, оправдават, по мое мнение, издаването на пълен речник-индекс към изданието на Р. Нахтигал. Надеждата ми е общодостъпното бъдещо електронно издание да послужи за по-нататъшни проверки и допълнения на чуждоезичните съответствия и паралели.

Извън обхвата на Речника засега остава т.нар. „нова част“ на ръкописа (Синайски манастир „Св. Екатерина“, Cod. slav. 1/N)⁵. Намирането на допълнителни 28 листа от ръкописа през 1975 г. доведе до подновяване на дискусиите около изворите на този извънредно важен паметник на византийско-

както са подредени и издадени за първи път от *Срезневский, И. И.* Древние глаголические памятники сравнительно с памятниками кириллицы. Санкт Петербург, 1866, 245–249. И. И. Срезневски е познавал само донесените от Порфирий Успенски и Н. П. Крилов три фолиа. Части от текста от тези листове (1r–1v18, 2r1–10, 3r17–3v6) издава и В. Ягич (*Jagić, V. Specimina linguae palaeoslovenicae.* Санкт-Петербург, 1882, 29–30). Донесеният от Н. П. Кондаков в 1881 г. един лист (РНБ – Санкт Петербург, Глаг. 3) не е включен заедно със споменатите вече три листа в първото издание на паметника от Л. Гайтлер (*Geitler, L. Euchologium. Glagolski spomenik manastira Sinai brda.* Zagreb, 1882). В последвалите издания на Я. Фръчек и Р. Нахтигал са включени всички известни фрагменти. Подредбата на листовите в Синайския служебник, възприета от И. И. Срезневски и Р. Нахтигал, разглежда Т. Афанасиева с обзор на мненията на всички издатели на фрагментите, вж. *Афанасьева, Т.* К вопросу о порядке следования листов и составе Синайского глаголического служебника XI века. – *Palaeobulgarica*, 29, 2005, 3, 17–35.

⁴ Пенкова, П., М. Цибранска. Синайски Евхологий. – В: Кирило-Методиевска енциклопедия. 3. София, 2003, 604–614.

⁵ Вж. фототипно издание с палеографско описание на ръкописа, идентификация и анализ на текста от Й. Тарнанидис: *Tarnanidis, J. The Slavonic Manuscripts Discovered in 1975 at St. Catherine's Monastery on Mount Sinai.* Thessaloniki, 1988, 65–87, 185–190, 219–247. Издание на новонамерените 28 листа на глаголица е публикувано от Х. Миклас и М. Шнитер, вж. *Schnitter, M., H. Miklas. Kyrrillomethodianische Miscellen.* – *Anzeiger für Slavische Philologie*, 22, 1993, 1 (Festgabe für R. Aitzetmüller zum 70. Geburtstag), 141–220. В кирилска транслитерация част от молитвите (л. 5r–5v, 6r–6v, 7r–7v по изданието на Й. Тарнанидис) с гръцки паралели и разночетения са издадени от: *Минчев Г.* Дяконската ектения и свещеническите молитви срещу природни бедствия в новите листове на Синайския евхологий. – В: *Медиевистика и културна антропология.* Сборник в чест на проф. Донка Петканова. София, 1998, 111–132.

славянската литургия. Наред с идентификация на новооткритите листове и фототипно издание в 1988 г., Й. Тарнанидис предложи анализ на текста, подредба на тетрадите и важни предположения за изворите на типа литургия, следвана от Константин-Кирил и Методий в Моравия⁶. Последваха високо компетентни изследвания на редица учени върху литургичния произход на богослужебните текстове с уточняване на гръцките извори за ES и с различни реконструкции на богослужението от Кирило-Методиевската епоха⁷.

В обращение бяха въведени нови гръцки извори, по-близки до старобългарския евхологий⁸. Започна задълбочено проучване на литургичната струк-

⁶ История на въпроса, списък на рецензиите върху труда на Й. Тарнанидис и обзор на новите направления в изследването на Синайския евхологий с библиография у Желязкова, В., Н. Ганчева. Свята земля и рукописное наследие славян (Обзор литературы) – In: *The Holy Land and the Manuscript Legacy of Slavs (Jews and Slavs)*, 20). Jerusalem–Sofia, 2008, 11–21, 35–47.

⁷ Ševčenko, I. Report on the Glagolitic Fragments (of the *Euchologium Sinaiticum*?) Discovered on Sinai in 1975 and Some Thoughts on the Models of Make-up of the Earliest Glagolitic Manuscripts. – *Harvard Ukrainian Studies*, 6, 1982, 2, 119–151; Arranz, M. La Liturgie de l' Euchologe du Sinai. – In: *Christianity among the Slavs. The Heritage of Saints Cyril and Methodius*. Roma, 1988, (= *Orientalia Christiana Analecta*, 231), 15–74; Arranz, M. La liturgie slave du IXe siècle d'après l'euchologe slave du Sinai. – В: *Международен симпозиум 1100 години от блажената кончина на св. Методий*. 2. София, 1989, 316–340; Arranz, M. La tradition liturgique de Constantinople au IXe siècle au l'Euchologe slave du Sinai. – *Studi sull' Oriente cristiano*, 4, 2000, 2, 41–110; Parenti, S. Due preghiere dei “Fogli slavi del Sinai”. – *L'Altra Europa*, 1 (217), 1988, gennaio-febbraio, 47–56; Parenti, S. Fonti ed Influssi italo-greci nei testi eucaristici bizantini dei “Fogli slavi” del Sinai (XI sec.) – *Orientalia Christiana Periodica*, 57, 1991, 145–177; Parenti, S. L'Euchologio Slavo del Sinai nella storia dell' euchologio bizantino. Roma, 1997; Velkovska, E. Fonti greche delle preghiere della tavola dell' Euchologio slavo del Sinai. – *Annali dell' Istituto universitario Orientale di Napoli. Slavistica*, 3, 1995, 35–42; Velkovska, E. Il rito della Teofania in uno schematologion slavo del XIV sec. – In: *Velkovska, E. Nuovi paralleli graeci dell' Euchologio slavo del Sinai*. Roma, 1996, 46–54; Velkovska, E. Денонощното богослужение в Синайския евхологий. – *Palaebulgarica*, 24, 2000, 4, 19–34. Velkovska, E. Funeral Rites in the Byzantine Tradition. – In: *Vth International Theological Conference of the Russian Orthodox Church, Orthodox Teaching on the sacraments of the Church*, Moscow, 13–16. Nov. 2007, <http://theolcom.ru/doc/sacradoc/draft>; Афанасьева, Т. Чинопоследование Великого освящения воды на Богоявление в славянских служебниках XI–XV вв. – *Palaebulgarica*, 28, 2004, 3, 25–45; Афанасьева, Т. Некоторые особенности состава славянских служебников XI–XV вв. в сравнении с греческими евхологиями этого периода. – В: *Хризограф*. 2. Москва 2005, 200–208.

⁸ Passarelli, G. L' Euchologio cryptense Г.β.VII (sec. X). (= *ΑΝΑΛΕΚΤΑ ΒΛΑΤΑΔΩΝ*, 36). Thessaloniki 1982; Parenti, S. L' euchologio manoscritto Apostolica Vaticana. Tesina

тура на богослужебните последования както по линия на гръцките извори, така и на други, по-късни редакции на славянските евхологии. Новата методология включва едновременното привличане на неизползвани от издателите на ES гръцки и славянски ръкописи, идентификация на архетиповете и реконструкция на редакциите в съответствие с литургичните традиции и типичите на ред манастири (региони)⁹.

Дискусиите около принадлежността на отделните служби към разни типове литургични формуляри в компилативния Синайския евхологий правят проблематично добавянето на лексемите от новите страници към Речник-индекса без цялостното публикуване на новите страници с паралелни гръцки текстове. Лексемите от вече издадения фототипно и наборно глаголически текст на новите страници могат да бъдат добавени в кирилска транслитерация към едно бъдещо електронно издание на Речник-индекса. Предложеният лексикографски справочник засега може да служи за сравнение на гръцките различия в следващите проучвания. Новите данни за паралелите от итало-гръцките евхологии в настоящото издание са взети предвид за сверка, но само въз основа на изнесеното в отделни статии¹⁰.

Като компилативен състав ES е уникален в сравнение с познатите гръцки ръкописи от този период при избора и подредбата на молитвите с гръцко съответствие. Някои от редакторските интерполации на молитвени текстове имат или западни образци, или се смятат за възникнали на славянска почва.

di Licanza. P. I. O. Roma, 1991; *Tiermeyer, A.* Das Euchologium Ottoboni gr. 434. Dissertatio ad Lauream. P. I. O. Roma, 1992; *Parenti, S., E. Velkovska.* L Euchologio Barberini gr. 336. (= Bibliotheca Ephemerides Liturgicae. Subsidia, 80). Roma, 1995. Списък на публикуваните напоследък гръцки евхологии у *Минчев Г.* Мястото на новооткритите листове от Синайския евхологий сред другите текстове от ръкописа. Филологически и литургически анализ на молитвите от денонощния богослужебен цикъл (ῥσμστικῆ ἀκολουθία) – *Palaeobulgarica*, 17, 1993, 1, с. 35.

⁹ *Афанасьева, Т.* Молитвы коленопреклонения в Пятидесятницу в славянских службениках XI–XVI вв. – *Palaeobulgarica*, 27, 2003, 4, 15–24; *Афанасьева, Т.* Чинопоследование...; *Афанасьева, Т.* Древнеславянские переводы анафоры литургии Иоанна Златоуста в службениках X–XIV вв. – В: Вереница литер. *Studia Philologica.* Москва, 2006, 175–192; *Тончева-Тодорова, Хр.* Старобългарските молитви за всяка потреба в разволя на славянската ръкописна книжнина (до края на XIX в.). Пловдив, 2000; *Тончева-Тодорова, Хр.* Разволя на старобългарските чинопоследования за встъпване в монашество през X–XVIII в. Коментар и текстове. Пловдив, 2004; *Velkovska, E.* Una preghiera romana nell'Euchologio slavo del Sinai. – *Palaeoslavica*, 10, 2002, 2, 323–329; *Velkovska, E., S. Parenti.* Една молитва „за болни” в Синайския Евхологий. – Старобългарска литература, 33–34, 2005, 154–165.

¹⁰ Срв. литература, посочена у *Velkovska, E.* Денонощното..., 19–34.

Затова ES е ценен източник по отношение на старобългарската лексика, тъй като редом с Евангелието, Псалтира и Апостола е сред най-старите познати свидетелства за създаването на славянската богословска терминология. Наред с това паметникът се характеризира с много висок процент хапакси спрямо старобългарските паметници (21.3% еднократно срещани думи). Бъдещото публикуване на Речник-индекса в Интернет ще даде възможност за ползването му от най-широки кръгове слависти, историци и теолози. Електронната база ще се използва и от колектив към Библейския проект на Университета в Осло с цел изработване на компютърна програма, която ще разпознава граматическите характеристики на думите в старобългарски текст¹¹. Целта на Библейския проект е сравнението на новозаветния гръцки текст с превода му на мъртвите индоевропейски езици (латински, готски, арменски и старославянски). Когато граматичната информация – като средство за структуриране на данните към дискурса – бъде въведена в активно обращение, емпиричният подход би отворил възможност за нови изследвания по прагматика.

Речник-индексът регистрира и представя на новобългарски лексиката на ES с отчитане на богословските нюанси на думите в съвременния език¹². Богословската тема е от особена важност за превода, тя засяга както богословските възгледи на първите преводачи, така и научното тълкуване на културния дискурс на IX в. Както е известно, създаването на специфично славянска средновековна богословска терминология започва с превода на Евангелието, Псалтира и Апостола. Тези свещени текстове не предполагат относителната свобода на превода, която е възможна при практическите треби и указанията за свещенодействията, съхранени в ES. От своя страна текстовете без познати чуждоезични паралели са особено ценни за наблюдения върху кодификацията на книжовния език.

Разширявайки практиката на класическите старобългарски индекси с новобългарския превод, търся контекстово обусловените значения на лексемата именно в ръкописа ES¹³. С превода целя да подчертая и семантичната приемственост между старобългарския и новобългарския език. Включването на обратен гръцко-старобългарски речник (азбучен списък на гръцките думи с преводите им) дава представа за старобългарските синоними и текстови дублети като резултат на различни извори и диалектни пластове.

¹¹ Проектът носи названието Pragmatic Resources in Old Indo-European languages, вж. <http://www.hf.uio.no/ifikk/proiel/index.html>

¹² Новобългарски превод на лексиката от ES се съдържа най-изчерпателно в излезлия първи том на Речник на старобългарския език. Т. I, ред. Д. Иванова-Мирчева и колектив, София, 1999 и в подготвяния за печат втори том.

¹³ Вж. и бележките в приложението.

Според проф. Й. Тарнанидис краткият обзор на практиките, преобладаващи по времето, когато са осъществени славянските преводи, свидетелства, че съхраненото в ES отразява личния избор на славянските мисионери кои литургични книги да вземат със себе си. Следователно, богословските отпратки могат да послужат за отделянето на текстовете, включени по личния избор на славянските апостоли Кирил и Методий или на техни преки последователи. Сравнението с известните гръцки евхологии от VIII до XIII в. показва, че няма и два сборника, в които порядъкът на молитвите, службите и четивата да съвпадат¹⁴.

Лексиката на ES естествено допринася за датирането на паметника и установяване както на изворите му, така и на по-късните наслоения от битуването му в различна монашеска и диалектна среда.

В заключение е необходимо да спомена, че създаването на Речника-индекс започна през 70-те години на миналия век и се забави значително, както по причина на двукратното преписване с различна техника, така и поради личните възможности на авторката. Запознаването с новооткритите листове, съобразяването с най-новите изследвания върху паметника и рефлексии върху словното богатство на ES запълниха десетилетия. В увода са отчетени мненията на много изследователи, но за всички пристрастия при превода и възможни грешки може да бъде винена само авторката. Изданието стана възможно благодарение на усиления труд и търпението на редакторите ст.н.с. д-р Елка Мирчева и н.с. д-р Явор Милтенев, на които дължа дълбока благодарност. С признателност за ценните съвети благодаря на ст.н.с. д-р Анаисава Милтенова. За високо професионалната предпечатна подготовка изказвам сърдечна благодарност на Румян Лазов.

Лексикографската традиция и словарният състав на Синайския евхологий

При съставянето на Речник-индекса са следвани преди всичко принципите на съществуващите индекси на старобългарските паметници. Палеославистиката разполага със следните изчерпателни индекси на кодекси от X–XI в.:

- Индекс на В. Ягич към изданието на Мариинското евангелие от 1883 г., с гръцки и латински съответствия към заглавната дума;
- Индекс на С. Северянов към изданието на Синайския псалтир от 1922 г. с гръцки съответствия към словоформите;
- Индекс на К. Майер към Супрасълския сборник от 1935 г., съставен 30 години след изданието на С. Северянов, с гръцки съответствия за всяка словоформа;

¹⁴ *Tarnanidis, J. Op. cit., p. 66.*

- Индекс на К. Мирчев и Хр. Кодов към текста в изданието на Енинския Апостол, 1965 г., с гръцки съответствия към словоформите;
- Индекс на И. Добрев към текста в изданието на Боянския палимпсест, 1972 г., с гръцки съответствия към словоформите;
- Индекс на А. Минчева към изданието на кирилските откъслечи в 1978 г. с гръцки съответствия към словоформите.

Речникът към първата публикация на ES¹⁵, издаден в 1934 г. от Ст. Сло̀нски¹⁶, е библиографска рядкост и не съдържа превод или чуждоезични съответствия. Той е последван от две издания на текста с кирилска транскрипция: от Я. Фръчек¹⁷ през 1933–1939 г. с паралелни гръцки текстове и френски превод и от Р. Нахтигал през 1941–1942 г. – образцово двутомно издание с фототипни репродукции, кирилска транслитерация и коментари. Нахтигал не успява да издаде пълен речник към своето издание, но във втория том прилага списък на гръцките заемки, списък на старобългарските думи, които са включени в апарата към изданието и списък на старозаветните и на новозаветните посочки от критичния апарат¹⁸.

Методиката на Я. Фръчек при избора на гръцките текстове бе подложена на критика през последните десетилетия във връзка с откриването на гръцки паралели от южноиталиански италогръцки текстове или с уточняването на принадлежността на новооткритите молитви¹⁹. Все пак гръцките съответствия от изданието на Я. Фръчек са в основата на коментарите на Р. Нахтигал и изходна основа за речниците досега. Латинските и старовисоконемските текстове, считани за извори или паралели на част от славянските, са пръснати в различни научни публикации²⁰. Информация за тях се дава по-долу и в приложената библиография, а езиковите паралели са отразени в речниковите статии в обратния речник.

¹⁵ *Geitler, L.* Euchologium. Glagolski spomenik manastira Sinai brda. Zagreb, 1882.

¹⁶ *Słoński, St.* Index Verborum do Euchologium Sinaiticum. Warszawa, 1934.

¹⁷ Срв. *Frček, J.* Op. cit., 1, 605–802; 2, 487–617.

¹⁸ *Nahtigal, R.* Op. cit., 2, 379–414.

¹⁹ *Velkovska, E.* Fonti greche...; Il rito della Teofania...; Un passo della "Mystica Theologia" dello Pseudo-Dionigi Areopagita nell'Euchologio slavo del Sinai. Nuovi paralleli graeci dell'Euchologio slavo del Sinai. (= Filologia slava, 1). Roma, 1996, 17–30; *Velkovska, E., C. Паренти.* Една молитва... 154–165.

²⁰ Вж. библиография за старонемски у *Džonov, B.* Die angeblichen gotischen Entlehnungen in den altbayerischen Beichte und in St. Emmeramer Gebet. – *Palaeobulgarica*, 1, 1977, 3, 60–89; *Джонов, Б.* Сант-Емерамската молитва и нейното отношение към изповедната молитва в Синайския требник. – Годишник на Софийския Университет. Факултет класически и нови филологии, 74, 1984, 3, 67–146; *Андреева, В.* Старобългарската изповедна молитва от Синайския требник и нейното старонемско съответствие – Сант-Емерамската молитва. – Старобългарска литература, 17, 1985, 85–97.

Лексиката на ES е представена изчерпателно с чуждоезични преводи в няколко лексикографски справочника²¹. С техните преводи са сравнени значението, посочени при новобългарския превод в настоящето издание.

При избора на текстове за гръцките успоредици е използван текстът на Я. Фръчек, който е залегал и в речника на Чешката Академия на науките, и в Речника на старобългарския език. Публикуваните от Я. Фръчек гръцки текстове съответстват като паралели на две трети от славянския текст. Меродавността на тези византийски извори вече е оспорена по отношение на близостта им до архетипа на старобългарския превод. Познатите днес византийски успоредици за ES са от константинополски и от итало-гръцки тип: „Молитвите от константинополската традиция следват рецензията CP1 или „древната“, която предшества „новата“ (CP2), чийто най-стар пълен текст се пази в Парижкия евхологий от Националната библиотека Coislin 213 от 1027 г., но се появява, с липси, още в първата половина на X в. в свитъка Sin. gr. 956. По отношение на използваните извори ES се представя като класически периферен евхологий с обширни допълнения от източни извори и с някои западни (латински) елементи.“²². Бъдещите изследвания ще могат да коригират дадените тук гръцки съответствия след сверка с гореспоменатите ръкописи.

За паралелите от латински и старовисоконемски текстове също има нестихващи дискусии, особено по въпроса за първичност–вторичност на превода (старовисоконемски-старобългарски или обратно). Вероятно моравски превод от латински оригинал е Пенитенциалът в ES, който е подобен на Мерзебургския пенитенциал²³. Текстът на Мерзебургския кодекс № 103 от IX в. е основа за приведените латински съответствия²⁴.

²¹ *Sadnik, L., R. Aitzetmüller.* Handwörterbuch zu den altkirchenslavischen Texten. Heidelberg, 1955. Старославянский словарь (по рукописям X–XI веков). Под редакцией Р. М. Цейтлин, Р. Вечерки и Э. Благовой. Москва, 1995. Slovník jazyka staroslověnského – Lexicon Linguae Palaeoslovenicae. T. 1–4. Praha, 1958–1997.

²² *Велковска, Е., С. Паренти.* Една молитва..., с. 156.

²³ История на въпроса и библиография у *Tsibranska-Kostova, M.* Le premier pénitentiel vieux slave “Zapovedi svetich otec” en tant que modèle de texte. – Scripta & e-Scripta, 2, 2004, 243–258; *Максимович, К. А.* Техника ранних славянских переводов с латыни. – Bysantinoslavica, 64, 2006, 124–152. Според К. А. Максимович славянският превод на Мерзебургския пенитенциал отразява много древен латински архетип, цит. съч., с. 134; срв. и *Цибранска-Костова, М.* Заповѣди свѣтъх ѿцѣ в Синайския Евхологий и западноевропейските пенитенциали. – Старобългарска литература, 37–38, 2007, 91–113.

²⁴ Латинският текст е по паралелното издание на латинския и старобългарския текст у *Vondrák, V.* Zachodnio-europejskie postanowienia pokutne w języku cerkiewno-słowiańskim. – Rozprawy Wydziału filologicznego Polskiej Akademii umiejętności, 40.

Паралелите със старовисоконемски са по текста на Сант-Емерамската молитва (позната по четири преписа от Регенсбург и Райхенау и препечатана у Р. Нахтигал²⁵). Тези съответствия са основа за два типа хипотези: че славянският превод е от баварски образец (Фр. Миклошич, И. Графенауер, А. Карлински, А. В. Исаченко), или че е оригинален славянски изповеден текст, възникнал сред последователите на Методий, който е заимстван и преведен от немски духовници в Моравския период (В. Ягич, Б. Джонов, В. Андреева)²⁶.

Принципи на съставяне на Речник-индекса²⁷

При съставянето на Речник-индекса са регистрирани всички думи от изданието на Р. Нахтигал в тяхната фонетична форма, посочена в заглавната статия. Графичните варианти се изреждат в индекса. Когато лексемата е представена от различни фонетични и графични варианти, за заглавна дума се избира формата, която е най-близка до етимологичния ѝ модел.

Структура на речниковата статия. В речниковата статия е дадена лексемата в изходната ѝ форма според нормите на старобългарските граматика: именителен падеж, единствено число при имената, инфинитив при глаголите, проста форма на прилагателните имена. След заглавната дума се дава характеристика за принадлежността ѝ към определена част на речта.

Основната форма на съществителните е придружена от бележка за граматичния род. Имената, които се използват само в мн. ч., получават специална бележка *pluralia tantum*. С означение *pl.* в статиите на съществителните от среден род се отделят специфичните значения, които съответната лексема има в мн. ч.

Представителна за прилагателните имена е тяхната проста форма. Специална граматична характеристика получават единствено притежателните прилагателни (*adj. poss.*). Отделят се случаите на субстантивация.

Kraków, 1904, 1–67; *Schmitz, W.* Die Bussbücher und das Kanonische Bussverfahren nach Handschriftlichen Quellen. 2. Kanonische Bussbücher fränkisch-römischer Ausgestaltung. Mainz, 1898, 359–386. Не е включен латинският извор на молитвата над сиренето през Великата неделя, на която обръща внимание Е. Велковска (*Velkovska, E.* Una peghiera romana nell'Euchologio slavo del Sinai. – *Palaeoslavica*, 10, 2002, 2, 323–329).

²⁵ *Nahtigal, R.* Op. cit., 2, 208–210.

²⁶ Вж. *Джонов, Б.* Райхенау. – В: Кирило-Методиевска енциклопедия, 3, 436–438. Според Б. Джонов под влияние на славянското богослужение бива въведена нова изповедна форма, открита или обществена изповед, *confessio publica*, *confessio generalis*.

²⁷ Принципните съображения при използването на източниците – старобългарски и гръцки – както и граматичното оформяне, са изложени в: Речник на старобългарския език. Встъпителен том. София, 1984, 23–36, 65–79. П. Пенкова е в списъка на съставителите.

При глаголите се определя вида и рекцията. Не се дават сведения за категорията преходност – непреходност. Отразяването ѝ се постига с новобългарското тълкуване. В отделни статии са представени възвратните глаголи, а по същия начин (за удобство на ползвателите и като изключение спрямо лексикографската практика) са отделени и страдателните форми със *са*. При глаголите отрицателните форми са дадени като отделни думи, в случай, че не се среща форма без отрицание, напр. *недѣжговатн*, *ненавндѣтн*.

В речниковите статии се отделя място на специфичните процеси на адеквативация и субстантивация на причастните форми. Адеквативиранията получават комбинирана бележка *part.-adj.* Отделни случаи на лексикализация или адеквативирани причастия от незасвидетелствани глаголи се разработват в самостоятелни речникови статии. Субстантивиранията получават бележка *subst.*, граматична характеристика за род и число и съответно самостоятелно тълкуване.

В отделни статии са дадени отрицателните форми при имената и наречията, образувани от прилагателни и числителни. С цел да се избегне претрупване, речниковите статии за предлозите са разделени съобразно свързването им с различни падежи. За съюзите и за наречията, използвани като съюзи, се дават сведения за типовете съюзни връзки.

След граматичната характеристика следват новобългарски значения и чуждоезични успоредици от споменатите по-горе гръцки, латински и старовисоконемски текстове²⁸.

Липсата на съответствие се отбелязва със символа \emptyset . Когато се касае за добавена от преводача или преписвача дума в молитва с известно гръцко съответствие, е използван символ \emptyset (add.). Когато добавката не е лексикална, а граматическа, т.е. обусловена от системата на езика, напр. спомагателен глагол за предаване на гръцки перфект или екзистенциално изречение, тогава граматическото значение е маркирано с отделна буква в заглавната част на статията.

Чуждоезичните паралели се маркират с главни букви от латинската азбука, които се поставят след всяка сигнатура в индекса. Когато гръцката дума е многозначна и отговаря на два и повече старобългарски превода, тя се повтаря в статията с различни символи за отделните значения. При наличие

²⁸ Гръцките паралели са по цитираното издание на Я. Фръчек и бележките в апарата на Р. Нахтигал във втория том. Старовисоконемският текст е напечатан от: *Nah-tigal*, R. Op. cit., 2, 208–210, латинският следва публикацията на *W. Schmitz*. Op. cit., 2, 359–386. Отчетени са и тълкуванията на значенията от статиите, посочени в библиографията.

на няколко гръцки варианта в речниковата статия остава думата, регистрирана в основния текст, посочен от Я. Фръчек, а другите възможни паралели, евентуално тяхното тълкуване или възможни преписвачески и преводачески грешки се дават в индекса след съответната сигнатура. При многозначните старобългарски думи различните значения се проследяват в индекса или чрез символите за чуждоезичните им съответствия, или чрез символа *pag. abest* и буква от латинската азбука, ако няма чуждоезични съответствия.

Тълкуването на значението се опира на употребата на думата в текста и на стремежа да се посочи новобългарското съответствие от същия корен. Отчетени са разликите между старобългарското и гръцкото значение, при разминаване на двете значения се дава превод и на гръцката дума.

Без да разширява обема на речника до тълковен, авторката се стреми да отдели специфичните изрази с богословска семантика. Наред с това, към сигнатурата в индекса се дават и отправки към Свещеното писание. По този начин се постига цялостно представяне на лексиката на ES не само в чисто лексиколожки и лексикографски план, но и в по-широк културно-исторически контекст.

Подреждането на значенията и чуждоезичните успоредици съответства предимно на честотата на употребата им в текста, но се влияе и от практиката на другите речници.

В спорните случаи за избор на представителната граматическа форма авторката дава предимство на предполагаемия първи превод. Така например в случая *прологъ 5r13*, който може да се представи като *прологъсъ* (т.е. гръцка заемка) или като съчетание *прологъ съ* (с изясняване на ера, срв. *плодъсъ*, 14r17), изхождаме от предположението, че тук става въпрос за непреведена гръцка заемка, подобно на съседното *паремнѣ*.

Съчетанията, дадени към отделни думи, не отговарят на съвременната дефиниция за фразеологично съчетание или идиом. Изборът да се даде едно съчетание може да бъде продиктуван било от несъответствието с гръцки, било по причина на свободен или погрешен превод. В други случаи причината е да се изтъкне специализираното богословско съдържание на израза. При съчетанията се прилага паралел за думата от съответната речникова статия, а не за целия израз (напр. *въпастн въз мьнѣнне прнсагъ* ‘имам намерение да полага лъжлива клетва’, при *въпастн* е посочено *συνέχεσθαι*, и съответни други еквиваленти при *мьнѣнне* и *прнсага*). Само в отделни случаи се дава цялата фраза (напр. *ващъшжжъ чьсть нмъ* ‘имащ по-висока длъжност, чин, сан’, *superior gradus*, с което се отбелязва и липсата на финитен глагол в паралелния латински текст).

Обособени са чрез различни символи метонимиите, например снла ‘метонимия за Бога или за Иисус Христос като въплътено тяло на Господа’ и снла ‘сила’, или обѣтованне ‘обет (монашески), συνθήκη и обѣтованне ‘обещание (от Бог), ἐπάγγελμα.

Отбелязани са литургичните термини, напр. отъпоущенне в значението на ‘отпуст’, съдненне ‘седален’, богороднчньо ‘богородичен’, трисвѣтоѣ ‘трисагион, трисветое’, прѣвношенне ‘пренасяне на виното за причастие по време на службата (като символ на жертвоприношението)’ и др.²⁹.

Случайност е засвидетелстването на някои богословски термини в контекст без функцията им на термин, например призѣванне за ἐπίκλησις в значение ‘призоваване’, но не във функцията на ‘епиклеза’ по реда на службата.

В случая с отъпоущенне ‘отпуст’ функцията на ритуален термин е отбелязана отделно от останалите значения с вероятно гръцко съответствие ἀπόλυσις въз основа на функцията на думата в контекста.

Тълкуването на богословския смисъл на определени думи и съчетания е ограничено само в рамките на наличния контекст, например прѣставленне е преведено с ‘промяна на мислите’ т.е. „мислено преосъществление“, обвързано с контекста на μετάστασις, а не като по-общо тълкуване ‘коренна промяна, преход от едно човешко състояние в друго’.

Интересен детайл в ритуала предава покланѣтн сѧ до зѣмла, 96г4–5 ‘покланям се, при което ръката опира земята (като част от ритуала покаяние)’, за по-общото ποιεῖν μετάνοιαν (има два вида покаяна молитва – с коленичене или с навеждане от кръста, при което ръката допира земята).

Средновековните латински разночетения в някои случаи предлагат нови варианти към известните латинските преводи на старобългарските думи в Речника на Чешката АН, напр. съответствията eucaristia или sacrificium от епитимийника, преведени в ES с брашьньце; в споменатия речник брашьньце е преведено с communico.

При превода на старобългарските значения се ръководя от контекста и от езиковото си чувство за семантичните връзки в новобългарски език. Налич-

²⁹ Е. Велковска обръща внимание на благословитн в израза б̄внѣтн с̄тн в Чина за елеосвещение „като отнесено освен към служащия и към присъстващите верни...и в приемането да се иска разрешение, което гръцкият глагол εὐλογέω (и славянският б̄внѣтн) придобива в литургичните текстове”, вж. Велковска, Е. Денонощното..., с. 30. За специалното значение на трѣстаѣ вж. Велковска, Е. Значението на термина трѣстаѣ в Синайския евхологий. – Palaeobulgarica, 23, 1999, 4, 59–63.

Структура на индексовата статия. В индекса към всяка дума се изреждат всички словоформи на лексемата с посочване на граматическите им характеристики и техните сигнатури. Всички фонетични и графични варианти към една граматична форма се изреждат в съответствие с приетите в граматиките редувания на форми с неизяснени – изяснени ерове, кратки-пълни форми, пълни форми-съкращения и т.н.

След сигнатурата следват отпратки към Свещеното писание, главно към Новия завет, ако става дума за цитат или алузия за определен текст. Библейските цитати са верифицирани по Синайския псалтир (по старобългарския и гръцкия текст в изданието на Северянов)³⁰. В случаите, когато текстът като цяло е без гръцко съответствие, но се цитира каноничен текст, буквата, сочеща гръцкото съответствие, се поставя в скоби. Напр. авн сж 47г23 (В sec. Lc 23.43) означава, че тук е възможен паралел с евангелския текст за $\lambda\alpha\sigma\theta\alpha\iota$, означено като В в заглавната част след първото от посочените новобългарски значения. Когато думата е в текст-парафраза на познат израз, съответствието се отбелязва като възможно.

Коментарите на издателите Я. Фръчек и Р. Нахтигал към отделната дума са посочени със страницата и номера на бележката в съответното издание. Отпратките към Евангелието и Апостола следват преди всичко коментарите на Р. Нахтигал в апарата към неговото издание. Посочките на издателя не изчерпват всички приведени от авторката апостолски цитати и особено разликата в словоупотребата. Напр. контекстът на дръзновенне 82v25 е ясен паралел към Rm 15.1 за седмата неделя след Великден: тук думата има положително значение. Този паралел не е посочен у Нахтигал. В контекста на 91v16–17 същата дума е използвана с негативна оценка за грехове като завист, клевета, възгордяване, трупане на богатство. При повторение на един и същи израз в Апостола, напр. в Cl 3.9 и в Eph 4.22, за цитата в $\text{свълъкъше сж ветъхалго чка}$ се дава отпратката, посочена у Р. Нахтигал.

Синтактичната съчетаемост на глаголите (управлението на даден падеж) се дава след инфинитивната форма. Допълнителна информация за съчетаемостта носят отбелязаните след основното значение специални значения в контекст, напр. при сътворитн е отбелязано метафоричното сътворитн кого чьто 23г19 ‘превръщам някого мисловно в нещо (налице в момента на молитвата, фигуративно), разоумьнъ сътворитн ‘ставам очевиден за някого’ ($\epsilon\mu\phi\alpha\acute{\iota}\nu\epsilon\iota\nu$), нагъ сътворитн ‘съблека гол, лиша от облекло’ ($\gamma\upsilon\mu\nu\omicron\upsilon\nu$), $\text{сътворитн мрътвѣннъ}$ грова искочитн 53v5 ‘карам мъртвите да изскочат (възкръснат) от гробове-

³⁰ Северянов, С. Синайская псалтырь. Глаголический памятник XI в. Петроград, 1922.

те' (ἀνιστάναи νεκρούς ἐκ τῶν τάφων), влѣдъ сътворити за fornicare, fornicatus fuisse, raptus fuisse, intrare, peccare, сътворити вечерѣ пасѣхъ 'празнувам Пасхата' (ποιεῖν τὸ πάσχα), далече сътворити 'отдалеча, държа настрана', ѣкоже комуо љубо сътворити 'постѣпя с някого както ми е угодно'.

При отбелязването на граматичните характеристики се отчитат възможните нарушения на падежните окончания или на глаголното спрежение с отправка към коментарите на Я. Фръчек и Р. Нахтигал. Например при оугодъно за 15v22 (вѣѣкомъ дѣлѣ влѣзѣ . . . оугодъно про εἰς ἔργον ἀγαθὸν καὶ εὐάρεστον) се пояснява, че оугодъно стои вместо очаквано оугодънѣ с отправка към коментара на издателите. В някои случаи тези нарушения при съгласуването са само привидни, доколкото преписвачът е маркирал литургични указания, без да развързва фразата, например 66v17 по сѣ же отъпоущенью, което отговаря на по сѣ же рекѣ мѡтв отъпоущенью с дателен притежателен, а не неправилна форма за местен падеж след по вместо отъпоушенън, както е отбелязана формата у Ст. Слонски³¹.

Грешките при преписване от типа крѣтѣ вместо прѣтѣ за δακτύλιοι или при превод, като напр. крѣпость вместо чрѣсло за ὀσφύς, прочетено като ἰσχύς, са отбелязани само в индекса, но не и в обратния речник. Обяснението на несъответствията между гръцкия и старобългарския езиков израз е отбелязано в съответствие с бележките на издателите и често е следствие на погрешно възприемане на оригинала (или грешка в него), например невнднмъ 53v25–26 срещу κατὰσεῖος 'разтърсващ, разместващ се', може би прочетено като κατὰσκιος 'засенчен', невнднмъ 2v13 срещу δυσώδης, 'зловонен', може би свързано с δυσειδής, 'с лош образ', τυφλώδης 'невиждащ'.

Структура на обратния речник. Азбучните списъци на гръцките, латинските и старовисоконемските успоредици имат за цел да покажат синонимите в текста. Те са удобен справочник за сравнение с други преводни и оригинални славянски паметници.

В отделни случаи вместо старобългарски лексеми се посочват словосъчетания, напр. оставленне грѣховъ, отъпоущенне грѣхомъ, отъданне съгрѣшенен за ἄφεσις, бескврньно и оугодъно жнтѣ 'святост' за σεμνότης. Те са отразени в речник-индекса под статиите за всяка отделна дума от съответното съчетание (например оставленне грѣховъ под оставленне и грѣхъ). Включени са и такива съответствия, които са понятни само от по-широк контекст, например ἀγαθός – оубогъ (съчетанието давецъ оубогъимъ 'дарител на бедните' за ὁ δοτὴρ τῶν ἀγαθῶν е отразено в индекса под оубогъ).

³¹ *Stoński, St. Op. cit.*, p. 95.

Гръцките синоними с един общ превод са видни при старобългарската дума, напр. *δωβολ* за *εὐτάρκεια*, *αὐτάρκεια*. При многозначните думи, където гръцките съответствия не са синоними, обратният речник предлага старобългарските синоними, например за *μολιτβα* при съответните *εὐχή*, *ἀκολουθία*, *προσευχή*, *δέησις*, *ἔντευξις*, *τάξις*, *σύνταξις*, *ἐξορκισμός*, *πρεσβεία*, *γονυκλισία*, *λειτουργία* (за *нощънъѣ*, *оуѣрѣнъѣ* *молитѣѣ*).

Преводът на една гръцка дума с различни съчетания в отделните части на паметника е обусловено от многозначността на гръцката лексема и от контекста, напр. *говѣнно жѣтне* и *вѣра говѣнна* за *εὐλάβεια*, *законъ датн* и *законъ поставитн* за *νομοθετεῖν*. Този вид вариативност читателят ще намери в обратния гръцко-старобългарски речник, ако за старобългарската дума има гръцко съответствие. Непроявени в обратния речник по тази причина остават синоними като *дръжава* – *власть*, *зъмзисль* – *съмзисль* (*σκολός*) – *намѣрене*, *нечочннкъ* – *кладъзъ* – *стоуѣденьць* – *рьвѣннкъ*, *прѣстѣпоклатне* – *присага* *неправедьна* – *лнхоклатва*, *татъва* – *вѣсхъштене* *тоуждаево* *нмѣннѣ*, *вѣлорнъць* – *простъ людннъ*, *облчне* – *образъ* – *подобне*, *распатн* – *прнговъднтн* на *распонѣ*, *распатне* – *распона* – *крѣстъ*, *порода* – *ран*, *оумналнтн* (*κατανύσσειν*) – *оумналнтн*, *протнѣннчъ* – *непрнѣзнннъ*, *присагатн* (*ὀμνύειν*) – *клатн* *сѧ*.

Синонимията в Синайския Евхологий

Различните извори и гóвори, наслоени в ES, са причината за изобилието от лексикални синоними и хапакси. Една група „вътрешни“ синоними в текста образуват чуждите заемки, свързани с новата християнска религия, и техните старобългарски преводи, тип *попъ* – *нерѣн* – *сваштеникъ*, *днѣкъ* – *слоуѣга*, *мънншьскъ* – *чръньчскъ*, *потнръ* – *чаша*, *порода* – *ран*, *адъ* – *трзторъ* – *прѣнподънѣѣ*, *трзторьскъ* – *прѣнподънъ*, *врашьньце* – *комъканне*, *днѣволъ* – *сотона* – *непрнѣзнъ*, *днѣволь* – *непрнѣзнъскъ* – *лѣкавнъ*, *колада* – *нгра* *зъла*, *къннгъ* – *писанне*, *оупостасъ* – *лице* – *образъ* – *съставъ*, *масло* – *олѣн*, *поганн* – *ѣзъѣцн*.

Друг вид синонимия в ES има екстралингвистичен характер и е обусловена от светогледа на хората в IX в. Например убеждението, че болестите като наказания за греховете са и срамни доказателства за греховността на човека: *одръ* *грѣховнъ* – *одръ* *сквърннъ* – *ложе* *болѣзнн*, *болѣзнъ* – *врѣдъ* – *страсть*, *зложнтн* *пѣтъ* *недѣгоу* – *зложнтн* *пѣтъ* *непрнѣзнн*, *зѣтворене* *грѣхоу* – *теченне* *кръвн* *зѣтворнтн*. Така се обяснява и изборът на *рана* за *πληγή* ‘Божие наказание’ 64r23 и *рана* *неотъвѣтънаѣ* ‘рана, страдание, от което няма защита’ 30r23, *хоула* 47v17 ‘оскърбление, вреда, опозоряване (причинени от болест)’ (Р. Нахтигал предполага значение ‘спазъм, гърч’, но и ‘срам, опозоряване’), *похоулнтн* *болѣзнъ* ‘обезсиля, надвия болестта’ 35v21, 35v24. Към една и съща реалия на ритуала се отнасят паралелните изрази *дѣлское* *образъное* *обѣтованне* 93v15,

приятн сватъи (велнкъи) аѣлскъин образъ 82г1–2, 96г12, одѣтн са въ манътннцѣ 97г17–18, облачнтн са въ аѣлскъи образъ 96в24–97г1. Оприличаването на мантията на ангелски криле обяснява названието на този най-висок монашески чин ‘ангелски образ’.

Преводът на такива синоними като раздрѣшенне грѣховъ – отъданне съгрѣшенен – оставленне грѣховъ – отъпущенне грѣхомъ отново отвежда към екстралингвистична мотивация, напр. раздрѣшенне грѣховъ има връзка с църковното санкциониране, даване на индулгенция за греховете, както и цѣленью постъ ‘пост, предписан с цел духовно изцеление за провинилия се свещеник’ с латински паралел *merces* ‘(пост като) възмездие, наказание’. Особена употреба има цѣломъдрость ‘единомислие’ като синоним на мъдроватн едно ‘разсъждавам по един и същи начин’.

Към синонимите от различни извори или варианти при превода спадат: баанн – врачъ – цѣлнтель, балство – цѣленне – цѣлы, вестѣжнъ – везъ вѣды, блато – тнмѣнне, блнжнка – блнжннн – жннка, блѣдолюбне – похоть, болѣзнъ – врѣдъ – страсть, братосътворенне – братротворенне, веселнтн са – радоватн са съ цѣмь – сърадватн са комю, ветъхъ – дребльнъ – прѣждьнъ, вонѣ – (благо)жханне, враженне – чародѣанне, врата – двѣрн, въздѣтн – възложнтн, възатне – възнманне, възтавнтель (зълоч) – повннънъ сы (мнозѣмъ ранамъ), всеплодъное (прншошенне) – всѣвсѣжагаемаѣ, възлюбнтн – обзлюбнтн, гжгънннѣ – нѣмоглагола – лопотнѣ, деснтн – обрѣстн, дроуѣъ – прнѣтель, дѣло – творѣ, дѣбрава – лѣсѣ, еврѣнскъ – жндовьскъ, еетьство – оуѣнѣ – сѣщѣство, жѣдатн – чаѣтн, завнда – завнсть, замъскъ – сымъскъ – намѣренне, клатъ (за лат. *mathematicus*) – зѣвздожьрьць (за гр. *ἀστρομαγικός*), влзхѣ (във влзхволюбленне) – чаромъ обрѣтатель, краста – строупъ, кровъ – сѣнъ, кзннгъи – пнсанне, лобъзатн – цѣловатн, ложесно – чрѣво – оутроба, лѣпота – красота, мнлзтоватн – мнлз са дѣтн, мзитаръ – мзнтонмъць, надежда – оупъванне, нарнцанне закланнанне, любовь – прнѣзнъ, наставлѣтн – наказатн – показатн, начало – начатъкъ – начатне, небесънъ – небесьскъ, невѣдомъ – недовѣднмъ, незвндълнѣ – незвндьнъ – незавнстьнъ, незамоудъно – спѣшьно, ненчътенъ – ннщнслънъ, непоглоумьно – непрѣстаньно, непомрача са – непомръцаѣ са, непостъдънъ – непосрамленъ, непрнмѣснъ – несъмѣснъ, непроходнмъ – непрѣходнмъ – непроходьнъ – непрнстѣпнъ, обльватн – нзельватн, обрадovanje – радость, одежда – одѣнне, отнше – покон, печальнъ – прнскръбьнъ, пладъне – полоудъне, плачь – рыданне, прнвндѣнне – демонъ необразънъ, прнрнстатн – прнѣвѣгатн, подвнѣъ – подвнзанне, послочъхъ – сѣвѣдѣтель, прѣльщатн – блазнъ прннестн, поустошь – соуѣта, рана – ѣза – скверна, рачнтн – нзволнтн, сѣдрѣвѣ – цѣлѣ, распърѣнне – сѣдръ, сѣлѣкъ – соухорѣкъ, сѣнатне – сѣпущенне, татъба – възсѣщнненне тоуждаѣго нмѣннѣ, тѣснъ – жъкъ, оуѣвѣъ – оутѣшенне, ходатанство – застѣпленне.

Службите за седмицата са тематични и повтарят в миниатюра църковната година: в понеделник тема са ангелите и силите, вторник – пророците, сряда и петък (постните дни) – страданията и смъртта на Исус, четвъртък – апостолите, събота – вечният живот, неделя – Възкресението. В споменатия цикъл от молитви има подобно тематично построение: в молитвата с начало 45r17 се споменават ангелите и небесните сили, във вечерната молитва с начало 46r19 темата е апостолите, в нощната молитва от 47v9 темата е разпъването на Исус, в утринната от 49r4 темата е апостолите, в молитвата за третия час от 49v13 темата е разпъването, в молитвата по пладне от 50v3 темата е Възкресението. Броят на молитвите – седем, отговаря на броя четива и помазвания, предвидени за тайнството елеосвещение. Последната молитва от цикъла с начало 51r12, съдържа запрещение-заклинание, приписвано в по-късни текстове на Св. Василий Велики. Темата за падналите ангели и възгорделия се архистратег в запрещението е позната не по каноничната Библия, а по Книгата на Енох, известна засега само по славянския превод. Тези седем молитви по-късно са включени в индекса на апокрифите и са приписани на българския еретик поп Иеремия³².

Изнесенят лексикален материал ми дава повод за предположението, че интерполациите от южнославянски извори в X в. може да са от недостигнал до нас требник, свързан с провинциалното богослужение, и то на разговорен език. В този „народен“ требник е имало диалектизми (дѣстн вместо овръстн), периферийни гърцизми (мръкорнѣ евентуално от μερκίον, на свой ред от mekogia), съществуване на стари и нови евангелски редакции (старъци иудѣнски редом с поповѣ жндовнски) и преди всичко образен преразказ на евангелските събития от страстната седмица. Тук Исус пита аще како естѣ · Да прѣндетѣ чѣша си отѣ мене (47r6–7) вместо познатото аще не възможно естѣ чаша си да мноу ндет отѣ мене (цит. по Асеманиевото евангелие, 90b9–11³³), Пилат казва чнстѣ азѣ отѣ крѣве (49v5) вместо неповнннѣ есмѣ, Петър седи откъм задимената страна на огъня (вѣс коуреннѣ), жената на Пилат е Пилатовица (пнлащѣѣ), воините не поят Исус с оцет от гъбата (напѣшѣ н, Асем. 109d25), а изцеждат гъбата (зацѣждѣнааго нѣ гѣвѣ оцѣтомѣ 50v18–19). Връзката на този цикъл молитви в ES със заобикалящата ги източна говорна среда от една страна, и, от друга страна, с апракосните евангелските четива от службите за делничните дни на Страстната седмица (по посочките в Асеманиевото евангелие), се нуждае от допълнително проучване.

³² Nahtigal, R. Op. cit., p. 106, not. 16. За неканоничните молитви вж. и Шнитер, М. Жанрово-стилистична характеристика на апокрифните молитви, включени в състава на требниците. – Във: Втори международен конгрес по българистика. Доклади. 23. Млади българисти. Колоквиум. София, 1989, 285–291.

³³ Kurz, J. Op. cit., p. 179.

нията на Климент Охридски: оставленне и отъждане, писанне и къннгы, тн и н за каі, жрътва и тръва за ѿвсія.

Лексиката и новите изследвания на ръкописа

След публикацията на Й. Тарнанидис в 1988 г. възникна нова „парадигма“ в изследванията за ES. Тя включва едновременното прилагане на лингвистични и екстралингвистични (литургични) доказателства за близостта между ES и най-архаичните типове гръцки евхологии, с идентификация на славянските редакции на по-късните преписи, реконструкция на незасвидетелствания гръцки текст въз основа на старобългарския, възстановяване на структурните модели от различни архетипи или протографи в славянските ръкописи. Хронологичните пластове в лексиката са ориентирани към повече към модела, отколкото към индивидуалния диалект на преписвача. Данните от този тип анализи поставят нови въпроси за идентификацията на оригиналния Кирило-Методиев пласт.

Според Й. Тарнанидис „ако типикът на Божествената служба и уникалният цикъл от четива за седмицата са пряко свидетелство за личния избор на Кирил и Методий в мисионерската им дейност сред славяните, и ако тази традиция е пряко свързана с преобладаващите тенденции в Константинопол през IX в., вече е време да се преразгледа датировката на паметника (т.е. ES, б.а.)“³⁵. Тарнанидис изказва хипотезата, че текстът на Асеманиевото евангелие, считано за най-стария запазен старославянски текст, е вероятно от по-късна дата в сравнение с превода на текстовете, запазени в новооткритите страници на ES. На първия славянски архетип приписва оригиналния ред на службите от денонощното богослужение в новооткритата част на ES и Е. Велковска³⁶.

Със сигурност може да се приеме, че съставянето на архетипа на старобългарския Евхологий е било предхождано от превод на Псалтира, Изборното евангелие и Изборния апостол. Евангелските откъси за всекидневните служби в новооткритите листове на ES отговарят по състав и размер на откъсите в Асеманиевото изборно евангелие³⁷. Според мен, ако се съди по апостолските цитати в ES, пред нас е ръкопис, чийто архетип е съставен едновременно с

³⁵ *Tarnanidis, J.* Op. cit., p. 87.

³⁶ *Велковска, Е.* Денонощното..., с. 32.

³⁷ *Дограмаджиева, Е.* Участие на Евангелието в изграждането на Синайския евхологий. – Старобългарска литература, 28–29, 1994, 62–65; *Bakker, M.* The New Testament Lections in the Euchologium Sinaiticum. – Полата кънигописана, 25–26, 1994, 155–212.

или след допълването на Изборния апостол до Апостол с последования³⁸. Сравнението със Синайския псалтир показва замяна на някои моравизми: *невѣдѣннѣ* 74r21 вместо *невѣдѣства*, *нстннѣж* 77v12 вместо *рѣснѣтож*.

По запазените в ES фрагменти от служебник има основание да се счита, че както Литургията на Св. Петър³⁹, така и Василиевата и Златоустовата литургия⁴⁰ също са били преведени преди преписа на служебника в ES. Според Т. Афанасиева Синайският служебник е ранен свидетел на евхологиите от по-нов тип, в които литургията на Йоан Златоуст предхожда литургията на Василий Велики, при това текстът на анафората на Йоан Златоуст се отнася към най-старата константинополска редакция⁴¹. Молитвата от 2v в Синайския служебник, която Х. Енгбердинг свързва с литургията на апостол Марко и Александрийската литургия на Василий Велики⁴², може да е преминала от южно-италианските гръцки евхологии в Литургията на Св. Петър.

Литургията на Св. Петър е била възприета и в итало-гръцката, и в илирийско-гръцката практика. След Дворник и Й. Тарнанидис приема, че именно тази литургия е била преведена от Кирил и именно тя е била отслужена при посещението на братята в Рим с признаването ѝ от папа Адриан⁴³. Според М. Аранц Кирил и Методий са познавали тази литургия или още от Солун, защото градът е бил под римски патриархат преди 732 г., или от Олимп: една от грузинските традиции на тази литургия се приписва на монаха от Олимп във Витиния, Хиларион (822–875), съвременник на Методий⁴⁴. Спо-

³⁸ Вж. и *Ефимова, В.* Об апостолских чтениях в составе Синайского евхология (в связи с последними открытиями в монастыре св. Екатерины на Синае). – Информационный бюллетень Международной ассоциации по изучению и распространению славянских культур, 26, 1992, 4–14.

³⁹ М. Аранц допуска римската литургия на гръцки език да е била използвана в Солун, когато градът е бил в римски диоцез преди 732 г. Освен от Солун, братята са могли да я познават и от практиката на манастира Олимп. Една от грузинските традиции на тази литургия се приписва на монаха от Олимп Хиларион (822–875). М. Аранц отхвърля хипотезата на Ф. Дворник за приписване лично на Кирил превода на Литургията на Св. Петър, предназначена да замести тази на Златоуст. Вж. *Arranz, M.* La liturgie slave..., 334–335.

⁴⁰ Вж. *Афанасьева, Т.* К вопросу о порядке..., 20–22; Древнеславянские переводы..., 175–192.

⁴¹ Вж. *Афанасьева, Т.* К вопросу о порядке..., с. 28.

⁴² *Engberding, H.* Neues Licht über die Geschichte des Textes der ägyptischen Markusliturgie. – *Oriens Christianus*, 40, 1956, 51–57; *Афанасьева, Т.* К вопросу о порядке..., с. 23.

⁴³ *Tarnanidis, J.* Op. cit., 105–108. Тази литургия е преписана и в „новата“ част на ES Sin. Slav 5/N.

⁴⁴ *Arranz, M.* La liturgie slave..., 316–340.

ред С. Паренти итало-гръцката Литургия на Св. Петър, която произхожда от Южна Италия, прониква в славянския евхологий с посредничеството на Синай⁴⁵.

За връзката на ES с композицията на погребалния чин от диоцезите в Северна Италия ще стане дума по-долу.

От състава на ES можем да предположим съществуването на няколко хипотетични извора от Кирило-Методиевата епоха: а) монашески служебник, съгласно традицията на манастира Олимп и Студийския манастир, допълнен с требник за миряни от началото на моравската мисия, в) един разширен състав от служебник-требник-епитимийник от последния период на епископ Методий, в който влизат т.нар. рачн-молитви, Сант-Емерамската молитва и Заповедите на св. Отци, с внесени литургични детайли от практиката на гръцката колония в Аквилея (погребалния чин). Указанията за стихирите и гласове в ES предполагат славянски вариант на гръцкия октоих или трополог. Блокът молитви без идентифицирани засега гръцки паралели, т.нар. рачн-молитви от 28v3–35r8 и 38v18–43r20, е според А. Соболевски от моравски произход, без следи от латинско влияние и с лексикални успоредици към евангелските бeсeди на папа Григорий I (590–604 г.)⁴⁶.

Изборът и означаването на алилуйариите, които заедно с прокимените са част от литургията на оглашените, са различни от константинополската традиция. Наличието на трети плагален глас сближава ES с традицията на ерусалимското шестгласие, включващо трети глас⁴⁷. Изписано е обозначението на необичайния за алилуйария седми, или трети плагален глас в 99v⁴⁸. Буквалният превод на музикалните термини βαρύς – тажъкъ за трети плагален глас и πλάγιος – нскръ за втори плагален, наред с буквените означения на гласовете, говори за две практики на означаване.

За два протографа говори и бележката на преписвача на л. 38v10–18, който цитира само заглавията на преписаните вече молитви от л. 24v1–28v3 с указание кои са предназначени за монаси, и кои за миряни. В ES има някои указания за избрани четива от Евангелието⁴⁹, Апостола и Псалтира за съботите

⁴⁵ Паренти, С. Глаголический список римско-византийской литургии св. Петра (Син. Глаг. 5/Н). – *Palaeobulgarica*, 18, 1994, 4, 3–14.

⁴⁶ Соболевский, А. И. Церковно-славянские тексты моравского происхождения. – *Русский Филологический Вестник*, 43, 1900, 150–166.

⁴⁷ Thodberg, C. *Der Byzantinische Alleluarionzyklus*. Copenhagen, 1966, 11–12.

⁴⁸ Lazarević, S. An Unknown Early Slavic Modal Signature. – *Byzantinoslavica*, 25, 1964, 1–2, 93–108.

⁴⁹ Дограмаджиева, Е. Участие на Евангелието..., 62–65.

и неделите след Великден и Петдесетница. Напр. указанието за Jo 17.1 и 17.26 за седмата неделя след Великден на л. 10r20–23 съвпада с календарното указание в Асеманиевото изборно евангелие на л. 30b2–14 и 30d1–5⁵⁰. Службата за понеделник на л. 106r8–106v26 с четиво от Mt 22.2–14 в Асеманиевото евангелие е посочена като неделна за четиринайстата неделя след Петдесетница. Новооткритите листове допълват впечатлението, че протографът е съдържал избрани служби за неделите след Петдесетница. Напр. за сряда е посочено четиво от 2С 6.16–7.1 за седемнайсега неделя след Петдесетница,⁵¹ за петък – 2С 4.6–16 за петнайсега неделя след Петдесетница, в събота – Ерн 5.8–20 за двадесет и шестата неделя след Петдесетница и петдесетнишки понеделник, за неделя – 2С 9.6–11 за осемнадесетата неделя след Петдесетница. Ако се съди по указанията в Асеманиевото евангелие, евангелските четива към тези апостолски откъси са предназначени за съботите: в службата за сряда Лс 6.1–10 е апостолско четиво за четвъртата събота от новата година (52d19), в службата за четвъртък Лс 11.10–13 е за събота пред месопустната неделя (69a17), в службата за петък Мт 9.9–13 е за събота на шестата седмица след Петдесетница (38a4), в службата за събота Лс 12.32–40 е за събота на единайсетата седмица след Петдесетница (61b8), а в неделната служба Лс 6.31–35 е за втората неделя от новата година (51d4). Прокимените са от постния цикъл: Ps 101.20, посочен в сряда, е за четвъртата събота на поста, Ps 50.3, посочен в четвъртък, е за втората неделя на великия пост. Прокимените от Ps 118 не внасят допълнителна яснота за първоначалната структура: 118.134 е посочен за четвъртък, 118.132 – за петък, а 118.133 – за събота. Славянският архетип може би е съставен едновременно с или след допълването на изборния апостол до последователен апостол.

Въз основа на публикациите от последните десетилетия (М. Аранц⁵², Й. Тарнанидис⁵³, М. Момина⁵⁴, Г. Минчев⁵⁵ и Е. Велковска⁵⁶), приемам, че Кирило-Методиевският монашески архетип евхологий е бил в съответствие с

⁵⁰ Цитатите са по изданието на *Kurz, J. Evangeliarium Assemani*. Praha, 1955.

⁵¹ Данните са по *Христова-Шомова, И.* Службният апостол в славянската ръкописна традиция. София, 2004, с. 250, 259, 294.

⁵² *Arranz, M.* La Liturgie de l' Eucholge du Sinai. – In : *Christianity among the Slavs. The Heritage of Saints Cyrill and Methodius.* (= *Orientalia Christiana Analecta*, 231). Roma, 1988, 15–74; *La liturgie slave...*, 316–340.

⁵³ *Tarnanidis, J.* Op. cit., p. 79.

⁵⁴ *Момина, М. А. J. C.* Tarnanidis, *The Slavonic Manuscripts Discovered in 1975 at St. Catherine's Monastery on Mount Sinai.* Thessaloniki, 1988. – *Вопросы языкознания*, 1991, 6, 141–148 (рецензия).

⁵⁵ *Минчев, Г.* Мястото..., 21–36

⁵⁶ *Велковска, Е.* Денонощното..., 19–34.

практиката на манастира в Олимп и студийската традиция в периферийните византийски църкви. Тази практика е била позната както в Близкия изток, така и в гръцките колонии в Италия. В този хипотетичен архетип може би са се преплитали молитви от литургията в църквата и от частното монашеско богослужение, т.е. молитви, които монахът е чел в килията си в определено време. Новооткритите листове от Синайския Евхологий показват, че порядъкът на службите се съгласува с реда във византийския хорологий (часослов), а не с евхологиите. Е. Велковска и С. Паренти показаха значението на една от молитвите (37v17–38r15) като пример за взаимодействие между богослужеските книги (Евхология и Часослова), както и като пример за взаимопроникването на частното (индивидуално в килията) и общото (на цялото братство) богослужение⁵⁷. Връзката с най-древните византийски евхологии се проявява в липсата на молитви, проникнали в ръкописите след литургичната реформа от X–XI век⁵⁸.

За Моравия са комбинирани елементи на богослужението, извършвано в храма и извън него. Например разрешение да се причести болен отделно от паството и вън от сградата на църквата откриваме в 31r13–14, споменава се освещаване на дом и храм под един покрив в 14v14⁵⁹. Хипотетичният Сакраментар вероятно е включвал седемте тайнства, на първо място чина за кръщение, водосвет на Богоявление⁶⁰, елеосвещение, изповед, причестяване, претворяване на даровете, приемане на монашески сан. За тайнството кръщение, което се състои от три елемента: действието християнизация, преходът от оглашен към верен и миропомазване, като условие за приемане на причастие-то, имаме сведения от молитвата за кръщение на отметнал се от Христовата съборна църква (23r3–24r6 $\hat{m}o$ $\hat{v}z\hat{b}a\hat{c}h\hat{n}$ $\hat{a}c\hat{h}e$ $\hat{k}\hat{t}o$ $\hat{k}r\hat{z}\hat{c}h\hat{e}n\hat{n}\hat{y}$ $\hat{s}v\hat{o}e\hat{g}o$ $\hat{o}t\hat{z}v\hat{r}z\hat{g}\hat{z}$ $\hat{s}a$ $\hat{v}z$ $\hat{p}o\hat{g}a\hat{n}\hat{z}$) и от обособената поредица молитви над болни. Краят на инициацията с призоваване ($\hat{s}z\hat{t}v\hat{o}r\hat{n}$ n $\hat{o}v\hat{y}c\hat{h}$ \hat{a} $\hat{s}z\hat{m}\hat{z}\hat{c}\hat{l}\hat{z}\hat{n}\hat{a}\hat{a}g\hat{o}$ $\hat{s}t\hat{a}\hat{d}\hat{a}$ $\hat{x}\hat{a}$ $\hat{t}v\hat{o}e\hat{g}o$) и формулата $\hat{d}\hat{x}\hat{a}$ $\hat{s}t\hat{a}\hat{a}g\hat{o}$ печать са запазени в 23v9–10. Със същия израз $\hat{v}z\hat{b}y\hat{c}h$ $\hat{a}z\hat{z}$ $\hat{e}m\hat{z}$ $\hat{s}z\hat{m}\hat{z}\hat{c}\hat{l}\hat{z}\hat{n}\hat{a}\hat{a}g\hat{o}$ $\hat{t}v\hat{o}e\hat{g}o$ $\hat{s}t\hat{a}\hat{d}\hat{a}$ 86r4 се идентифицира желаещият да приеме монашески сан.

⁵⁷ Велковска, Е., С. Паренти. Една молитва..., 160–162.

⁵⁸ Минчев, Г. Дяконската ектения..., с. 123.

⁵⁹ Археологическите данни потвърждават практиката да се строят храмове към домовете на аристократите-християни и в Моравия, напр. каменна църква към резиденцията на велможата в Поханско край Бржецлав от втората половина на IX в., вж. Младенова, М. Проучвания на археологически паметници. – В: Кирило-Методиевска енциклопедия, 3, с. 401.

⁶⁰ ES отразява палестинското влияние върху Константинополската традиция и има паралели в най-архаичните итало-гръцки евхологии, вж. Афанасьева, Т. Чинопоследование Великого освящения..., с. 35.

Приемам, че от моравския период са запазените чинове за Богоявление, за Петдесетница, за погребение, за изповед, за подстригване на монах, за приемането на Великия ангелски образ. Еднакви дяконства се повтарят в текстовете за монаси: дяконството от Молитвата за побратимяване на монаси 9v19 се повтаря в Чина за погребение 57r14, Чина за Петдесетница 63r10 и в Чина за приемане на монашески сан 98v15. Обща в четирите служби е и епифората за Богородица (9v19, 57r14, 61r25–25, 63r11–12, 98v16). Азбучният псалм се цитира в Чина за погребение и в Чина за Петдесетница. Йерейската служба и служенето на верните са споменати в 9r4–5.

За ранния произход на преводите в ES свидетелстват и данните, свързани с богослужебната практика на съседните с Моравия и Панония патриархати.

С приложението на методологията за идентифициране произхода на молитвениците, разработена от К. Отосен⁶¹, бе намерено важно доказателство за композиционните особености на Погребалния чин в ES с паралели в ръкописи от Сант Емерам и Аквилея. Методологията на К. Отосен се опира на комбинациите от прокимен и стих (*responsoria* и *psalm verses*) в погребалните свещенодействия, тези комбинации са различни в текстовете от разни манастири, но в преписите с общ протограф от един и същи манастирски център специфичната комбинация остава неизменна и се счита за „адрес“ на възникването на ръкописа. В ES няма запазен погребален канон, но в наличния фрагмент има податки за общ формуляр с погребалните служби в определен кръг манастири. Сравнението с 2017 погребални служби от 1812 различни латински източници показва, че в ES е запазена една изключително рядка комбинация от прокимен *Дша нхъ въ влгъхъ • Въдворотъ са г̃* (*responsorium Anime eorum*) и стиха от Псалм 24.1–2 *Къ тебъ г̃ въдвнъ дшж мож* (*verse Ad te domine leuau*). Тази комбинация се среща само в десет преписа от Германия и Северна Италия: от Сант Емерамския манастир в Регенсбург (в 1 служебник от периода 1084–1089), Флоренция (в 1 антифонарий, датиран 1000–1100 г.), Нурсия (в 1 антифонарий от 1100–1200 г.), Аквилея (в 2 антифонария 1250–1350 г.), Венеция (2 преписа от XIV и XV в.), Чивидале (в два късни сборници от 1400–1420 г.) и Северна Италия (1 препис от XV в.)⁶².

⁶¹ *Ottosen, K.* The Responsories and Versicles of the Latin Office of the Dead. Aarhus, 1993.

⁶² Порядъкът на прокимените и стиховете в целия канон по преписания в Регенсбург кодекс (съхраняван днес в Парижката национална библиотека) е следният: 1) *Putasne mortuus... Ecce in puluere...* 2) *Tuam dues piissime... Quando consumpseris...* 3) *Anime eorum... Ad te domine leuau...* 4) *Ne tradas Domine... Memorsre que...* 5) *Redemptor meus vivit... Lauda anima...* 6) *Rogamus te domine... ut suscipias.. Misericors et mise-*

Ценността на тези сведения се определя и от включването в Изповедния чин на ES на Сант-Емерамската молитва, позната също по старобаварски преписи, датирани към периода 828–876 г. Със същата географска област са свързани и Сант-Емерамските славянски глоси в латински сборник от края на IX в. Те са част от Псевдоапостолския канон, с който имат връзка Заповедите на св. Отци в ES. Вероятно изпращането в Моравия по времето на Методиевото епископство именно на този канон, който не се е практикувал във от Северна Италия и Равена, е трябвало да подчертае независимостта на моравската църква. Но корените на влиянието от диоцеза в Аквилея⁶³ в Моравия са по-древни, и от времето на Моравската мисия са засвидетелствани както отделни християнски термини от романско потекло, така и порядък и названия на дните от седмицата, различен от византийския. Пребиваването на братята няколко месеца сред гръцката колония в Северна Италия на път за Рим вероятно е от важно значение за „верифициране“ на приемлив за Рим литургиен протокол.

Съществуването на старинна литургия от аквилейски тип и възприемането ѝ в Залцбургската архиепископия е отбелязано от И. Добрев във връзка с произхода на Киевските листове⁶⁴. Примамливо е предположението, че протоколът на итало-гръцката колония и аквилейският погребален протокол е използван при погребението на Константин-Кирил в 869 г. в базиликата „Сан Клементе“ в Рим и може би при погребението на Методий в Моравия.

Данните от евхологии от итало-гръцки произход предлагат паралел към ритуалната последователност в Погребалния чин на ES. В най-старинния дос-

rator... 7) Quomodo confitebor... Tibi soli... 8) Absolue Domine... Si que illi(s) sint... 9) Deus eterne in cuius... Qui in cruce positus... В антифонариума от Флоренция комбинацията е пета по ред – срв. *Ottosen, K.* Op. cit., p. 209, 239, 253, 361, 397, 403, 447, вж. и *Penkova, P.* Der Beitrag Methods zu den slavischen Totenoffizia. – In: Symposium Methodianum. Beiträge der Internationalen Tagung in Regensburg (17. bis 24. April 1985) zum Gedenken an den 1100. Todestag des Hl. Method. Neuried, 1988, 217–228.

⁶³ След Милано Аквилея е била най-старият патриархат във от Рим и сведения за мисии от там сред западните славяни и аварите през VIII–IX в. са добре известни, вж. *Zagiba, F.* Die Missionierung der Slaven aus “Welschland” (Patriarchat Aquileja) im 8. und 9. Jahrhundert. – In: *Cyrillo-Methodiana. Zur Frühgeschichte des Christentums bei den Slaven. 863–1963, 1964, 274–311* (= Slavistische Forschungen. 6.); *Hörle, G.* Frühmittelalterliche Mönchs- und Klerikerbildung in Italien. Freiburg, 1914, 35–60. В Равена с голяма гръцка колония и под силно византийско влияние са си съперничели още от IV в. арианската и източната (анти-арианска) традиция, за което свидетелстват запазените стенописи и мозайки в местните църкви.

⁶⁴ *Добрев, Ив.* Аквилейска патриаршия. – В: Кирило-Методиевска енциклопедия, I, София, 1985, с. 236.

тъпен византийски евхологий от X–XI в. (Г.β.Χ, Library of Grottaferrata), в Погребалния чин е посочен прокимен и стих от Псалм 24, последван от апостолско четиво, прокимен и стих от Псалм 83, последван от друго апостолско четиво⁶⁵. В Погребалния чин на ES след Псалм 83 се посочва четиво от Евангелието. Славянският погребален чин е съобразен и с песнопенията за началото на постния триоден цикъл, а смъртта на Кирил в понеделник на 14 февруари 869 г. съвпада с началото на поста. Прокимен и псалм от Азбучния псалм 24.16/24.1 според Типикона на Великата църква от X в. се предвиждат във вечерната служба за понеделник на втората седмица от поста. Ирмосите към трипеснеците за понеделника на втората седмица от поста, посочени в Орбелския триод, л. 44v–48v към VIII–IX песен, съвпадат с ирмосите в Канона за погребение със славянски акростих в Зайковския требник от XIV в. В църковнославянския Постен триод комбинацията от прокимен и стих, позната ни от ES, се изпълнява след първия час на утрото и след изобразителната литургия в понеделника след първата месопустна неделя (същото последование се предвижда за събота преди Петдесетница). В ES чинът за вечернята на Петдесетница е преписан непосредствено след Погребалния чин и съдържа ред молитви за починалите.

Алилуйярият също потвърждава връзката между Погребалния чин и началото на Постния цикъл. В Типикона на Великата църква той е предвиден в Чина за освещаване или обновяване на храма. Към това свещенодействие се предвижда и светилнично благодарение.⁶⁶

В Житието на Константин-Кирил е цитиран и стих 83.6 за духовните му занимания на Олимп (срв. алилуйария 83.5)⁶⁷. Със стихове от псалм 83 завършват и молитвите за приемане в монашески сан 83v6, 84v7, 84r17. Преди смъртта си Константин-Кирил приема монашески обет първа степен, *великы образъ*, свещенодействието е описано в 82r2–100r7. В службата за понеделник Пг9 се повтаря стихът от първата погребална молитва 57r11–12.

⁶⁵ Според Е. Велковска (*Velkovska, E. Funeral Rites...*) итало-гръцката и южнославянската традиция следват манастирската студийска практика.

⁶⁶ Процесия със свещи е спомената в житието на Кирил във връзка с погребението му, гл. XVIII: *повелѣ апостоликѣ възвѣмѣ грѣкѣмъ, нже възхоу въз рнмѣ, такоже н рнмлянѣмъ, съ свѣщамн съшшем се, пѣтн на ннмѣ н сътворитн провожденіе емоу, ѣкоже възше сътворилн самомоу папѣ. Вж. Климент Охридски. Събрани съчинения. 3. София, 1973, с. 109. Този обряд се е извършвал между паремииите на вечерните служби на 40-десетница и в първите три дни на страстната седмица. На Запад той е бил много широко разпространен и е запазен и до днес като обряд на благословията на великденската свещ, а на Изток е оцелял чрез Йерусалимския обряд „раздаване на свещения огън“. За канонизацията вж. Мирчева, Б. Канонът за Кирил и Методий и Службата за Кирил в славянската книжнина. София, 2001.*

⁶⁷ *Климент Охридски. Събрани съчинения. 3. София, 1973, с. 95.*

Анализът на разночетенията в Чинът за вечернята на Петдесетница с четири коленопреклонни молитви в ES сочи принадлежност на първите две коленопреклонни молитви към архаична гръцка редакция, характерна за евхологиите от южноиталианските провинции на Византия; тази гръцка редакция предхожда по-късната редакция от X в. ES е единствен свидетел за наличието на трета и четвърта коленопреклонна молитва, а Типиконът на Великата църква въобще не споменава коленопреклонните молитви с палестински произход⁶⁸.

Погребалният чин, Чинът за Петдесетница, Молитвите за желаещи да приемат монашески сан (99v17–20), апостолските и евангелските четива за петата седмица на Великия пост имат общи езикови и композиционни особености и вероятно имат сходна локализация и хронология на възникване. Може да се смята, че те носят следи от личностния избор на Методий за великосхимническия и погребалния протокол в състава на моравския архетип. Моравският архетип на ES според мнението на А. Достал и Й. Тарнанидис е съставен към края на Методиевото архиепископство⁶⁹.

Към архаичен пласт в състава на ES насочват и проучванията на Изповедния чин, който по състав и форма не се покрива с нито един от известните гръцки изповедни чинове. В равено-византийската и аквилейската среда е била разпространена Разширената Дионисиана, приемана в миналото за паралел на славянския Номоканон и Изповедния чин в ES. Според А. Алмазов⁷⁰ прототипът на този изповеден чин има „западногръцки“ произход, като славянската редакция се състои от субективна и обективна част. Субективната включва предизповедно поучение, образец на самата изповед, поучение след изповедта, а обективната – молитви и псалми. Н. Суворов⁷¹ търси влиянието на латински образци. В. Вондрак⁷² приема, че текстът е компилация от гръцки и латински извори, а за поучението допуска авторство на Климент Охридски. Хипотезата е подкрепена и от Н. Туницки⁷³ чрез лексикални сравнения с

⁶⁸ Вж. *Афанасьева, Т.* Молитвы коленопреклонения..., с. 23.

⁶⁹ *Tarnanidis, J.* Op. cit., p. 86

⁷⁰ *Алмазов, А. И.* Тайная исповедь в православной восточной церкви. 1. Общий устав совершения исповеди. Одесса, 1894, 206–212 (фот. изд. Москва, 1995).

⁷¹ *Суворов, Н. С.* Вероятный состав древнейшего исповедного и покаянного устава в восточной церкви. – *Византийский временник*, 8, 1901, 3–4, 357–435; 9, 1902, 3–4, 378–435.

⁷² *Vondrák, V.* Althochdeutsche Beichtformeln im Altkirchenslavischen und in den Freisinger Denkmälern. – *Archiv für Slavische Philologie*, 16, 1894, 118–132.

⁷³ *Тунцкий, Н. Л.* О тексте болгарской рукописи Публичной библиотеки Ф. п. I. 74. – Сборник статей в честь академика А. И. Соболевского. Сборник Отделения русского языка и словесности, 11, 1928, 1, 394–400.

неговите хомилии. Авторството на Климент за Разрешителната молитва от поста е оспорено от Н. Ван Вейк⁷⁴, за когото тя е творение на неизвестен старобългарски книжовник. За Алмазов и за Вондрак тя е по-скоро превод от гръцки. За частта 80v–102r Р. Траутман⁷⁵ доказва наличието на 48 фрагмента, от които 26 са без гръцки съответствия.

Важно е да се отбележи, че за съставителя на ES причестяването (сѣго ѡбѣщєнє) – като църковно (публично), а не индивидуално тайнство, в тази молитва е свързано с христологическата представа за самата църква като апостолско (на Петър) приемство от самия Христос (исповѣданнє камѣно).

Липсата на преписи от пълния състав на ES затруднява определението на диалектните наслоения, особено когато данните за географското разпределение на съотносителни лексикални двойки са противоречиви. Следите от моравски фонетичен и граматичен пласт, както и лексикалните моравизми, са описани в статии на авторката с приложена библиография⁷⁶.

Според издателите на ES (Я. Фръчек, Р. Нахтигал), глаголическата основа на ES с влияние от страна на кирилицата говори за архетип от X в. и за препис не по-рано от края на XI в. Г. Сване възприема хипотезата, че последният препис е направен в Дебър, Охридска епархия, по редактирания от Климент Охридски около 900 г. текст на евхология⁷⁷. М. Пантелич, която сравнява почерците на ръката, отбелязала маргиналните бележки в ES Iv с 19 дати за Пасхалните граници, и ръката, отбелязала апостолските четива Rm 13.11–14 и 14.1–4 в Киевските листи, счита, че става дума за едно и също лице, а двата ръкописа са били в работно обращение в гранична област от южна Хърватия в края на X в., където са признавали и източната, и западната традиция⁷⁸. Хипотезата на М. Пантелич, съпоставена с предположението, че Синайският

⁷⁴ *van Wijk, N.* Zur Vorgeschichte zweier altkirchenslavischer Sprachdenkmäler. 2. Euchologium Sinaiticum. – *Archiv für Slavische Philologie*, 40, 1926, 272–277.

⁷⁵ *Trautmann, R.* Zum Euchologium Sinaiticum. – *Zeitschrift für Slavische Philologie*, 17, 1941, 55–56.

⁷⁶ *Пенкова, П.* Коментарите на Р. Нахтигал към изданието на Синайския евхологий и днешното състояние на проучванията върху паметника. – In: *Nahtigalov zbornik*. Ljubljana, 1977, 375–388; Моравизми. – В: Кирило-Методиевска енциклопедия, 2, София, 1995, 719–722.

⁷⁷ *Swane, G.* *Ældre Kirkeslavisk Litteratur*, Aarhus, 1989, p. 38.

⁷⁸ *Pantelič, M.* O Kijeviskim i Sinajskim listićima. – *Slovo*, 35, 1985, s. 556. Историческите данни за християнизиранието на хърватите по времето на Лудвиг Благочестиви (814–840) в епископството на Нин и от времето на хърватския княз Тръпимир (845–864) са в полза на предположението за западнославянска меса от бенедиктински тип. Вж. *Böhm, H.* *Das Wertheimer glagolitische Fragment*. Meisenheim am Glan, 1959, s. 57.

евхологий е преписан в манастира „Св. Екатерина“⁷⁹, предполага пътуване на преписвача или на кодекса от Синай до Балканите и обратно.

Преписи с Климентови авторски интерполации в Изповедния чин са възможни след идването на Кирило-Методиевите ученици в България⁸⁰. Тук няма да се спирам на нерешените въпроси като идентифициране на авторството на текстовете, включени в ES. На темата са посветени редица изследвания⁸¹.

За препис около 980–987 г. говори на Н.С. Державин⁸². Другата възможност е преписването на ES да е свързано със скриптория в манастира „Света Екатерина“⁸³ и с преписите и на други глаголически ръкописи като Синайския псалтир, псалтира на Димитър Олтарник и др. Според Б. Велчева правописът на ES с четири носовки и закръглена глаголица има успоредници с епиграфиката в североизточна България и дава основания да се предположи, че този правопис е възникнал в североизточен български книжовен център⁸⁴.

⁷⁹ За скриптория в Синайския манастир вж. *Marti, R.* Abecedaria – a Key to the Original Slavic Alphabet: the Contribution of the Abecedarium Sinaiticum Glagoliticum. – In: Thessaloniki Magna Moravia. Proceedings of the International Conference. Thessaloniki, 16–19 October 1997. Thessaloniki, 1999, 175–217; *Miklas, H.* Fragen und mögliche Antworten zu den frühesten Zeugnissen des kyrillomethodianischen Schrifttums. – In: Thessaloniki-Magna Moravia. Proceedings of the International Conference. Thessaloniki, 16–19 October 1997. Thessaloniki, 1999, 205–206. *Е. Велковска.* Денонощното..., с. 29.

⁸⁰ *Кожухаров, Ст.* Една редакция на поместения в Синайския молитвеник Чинъ надъ исповѣданъициимъ са в пергаментен препис от края на XIII в. – В: Константин-Кирил Философ. Юбилеен сборник по случай 1100-годишнината от смъртта му. София, 1969, 349–367.

⁸¹ Например в евхаристийния канон от литургията на верните Р. О. Якобсон реконструира тайна служба на Константин-Кирил със стихова структура, вж. *Якобсон, Р.О.* Тайная служба Константина Философа и дальнейшее развитие старославянской поэзии. – In: *Mélanges G. Ostrogorski.* Beograd, 1952, 153–166. Изповедният чин се приписва от редица автори на Климент Охридски, но е бил съставен още в Моравия, срв. *Svane, G.* Op. cit., p. 77.

⁸² *Nahtigal, R.* Op. cit., p. 377. *Державин, Н. С.* Euchologium Sinaiticum (К вопросу о времени происхождения памятника). – В: *Державин, Н. С.* Сборник статей и исследований в области славянской филологии. Москва, 1941, 216–231.

⁸³ Библиография у *Велковска, Е.* Денонощното..., с. 29.

⁸⁴ *Велчева, Б.* Правопис на старобългарските паметници. – В: Кирило-Методиевска енциклопедия, 3, 2003, с. 261. Б. Велчева допуска и балкански скрипториум, свързан с Горазд, вж. *Велчева, Б.* За едно предполагаемо манастирско книжовно средище през XI–XII в. – В: Общото и специфичното в балканските култури до края на XIX в. София, 1999, 154–158.

Последният препис на целия сборник-компиляция се характеризира с нередовно изпускане на еровете в слаба позиция и заменянето им с паерчик, с преосмисляне на надредния знак над $\dot{\text{h}}$, който първоначално е бил сигнал за i -огласовка, и използването му като надредно анафорично местоимение, напр. прнвѣдѣтѣ 96v20. Изясняват се еровете в силна позиция. При редактирането или преписването е било проведено и строго разграничение на шз , жз от чъ , цъ , цъ , ждъ . Господстващо е и необичайното за другите ръкописи написание с ѣ след меките и смегчени съгласни (тип тронциѣ , нашиѣ , хоциѣ , поучиѣ). На последната редакция може да се припише и последователният преглас на ь в з пред лабиални, който се среща още в Киевските листи и Зографското евангелие. Вероятно в говора на редактора маркираното -у- се изключва от редицата на фонемите и се заменя с -ÿi- , срв. написанията рекзи , дѣватзи , покрзи , повелѣвзи , докато в моравските говори има монофтонгично zi . Случаите с използване на $\dot{\text{h}}$ в целия ръкопис, а не само в определени извадки, също говори за един последен редактор или преписвач⁸⁵. Тезата за присъствието на единствен преписвач или редактор се поддържа и от една глотометрична проверка, която показва нормално статистическо разпределение на една от най-честите граматически морфеми: морфемата -n- в отглаголните съществителни, причастията и прилагателните.

Въпросът за $\dot{\text{h}}$ и акцент-невмите, познати от латински и старовисоконемски текстове, остава открит⁸⁶. Бъдещите изследвания ще се връщат към ритмичната структура на молитвите (ὁμοιοτελεῦτον)⁸⁷, цифровите композиции ($\text{ὁ τῆς ἐβδόμαδος λόγος}$) и символиката на числата в славянския текст⁸⁸.

⁸⁵ Списъкът на всички случаи с $\dot{\text{h}}$ включва: бл̄гвнвз̄н̄ 15v4, бл̄ажнвз̄н̄ 101v21–22, вз̄н̄н̄но 89v1, давз̄н̄ 77r10, 61v7, 61v8, дѣватз̄н̄ 50r18, $\dot{\text{h}}$ 81r21 (αὐτόν), $\dot{\text{h}}$ 103r19 (=20), сж̄н̄ 93r13, 40r1, вз̄з̄вз̄вз̄н̄ 98v22–23 (ὁ καλέσας), вз̄з̄пнвз̄н̄ 43v1, в̄с̄могз̄н̄ 80r1–2, гр̄ѣховз̄н̄н̄ 78r7, д̄обрз̄н̄ 84v18, 87v17, д̄оуховз̄н̄н̄ 90r19, ѣда 74r1, ѣдн̄начз̄н̄н̄ 80v21, знаменавз̄н̄ 27v15, $\dot{\text{h}}$ 103r19, нз̄волнвз̄н̄ 78v4–5, каторз̄н̄ 104r20, мл̄н̄стнвз̄н̄ 72v15–16, мл̄носр̄зд̄з̄н̄ 80r2, нар̄екз̄н̄ 43v18–19, нез̄з̄ловнвз̄н̄ 61v8, непостн̄жнз̄н̄н̄ 61v7, вмз̄н̄ 84v23, вп̄рав̄давз̄н̄ 77r12–13, прнвѣдѣтѣ 96v20, пр̄немз̄н̄ 13v8, $\text{пр̄в̄гр̄ѣш̄ень̄н̄х̄з̄}$ 75v13–14, повелѣвз̄н̄ 13r11, 13v4, 75v17, повелѣвз̄н̄ 40v2, подавз̄н̄ 72v6, подз̄н̄матн̄ 67v17, покрз̄н̄ 18v15–16, послѣд̄н̄н̄н̄ 64r25–26, посз̄лавз̄н̄ 24v2, пр̄немз̄н̄ 13v8, прон̄нр̄нвз̄н̄ 78v14–15, простерз̄н̄ 30v20, сп̄сз̄н̄н̄ 64r26, сз̄ш̄едз̄н̄ 63v7, сз̄н̄ 26r15, сж̄н̄ 13r13, 40r1, тз̄ $\dot{\text{h}}$ vel тз̄н̄ 48r13, оукрз̄н̄ 55r25–26

⁸⁶ Вж. Lauer, R. Zur Funktion der Akzentzeichen in den Freisinger Denkmälern. – In: Freisinger Denkmälern. München, 1968, 175–185.

⁸⁷ Костова, К. Ритмични схеми в Синайския евхологий. – В: Кирило-Методиевски студии. 8. София, 1991, 121–138.

⁸⁸ Pogačnik, J. Kompositorische und stilistische Besonderheiten der Freisinger Denkmälern. – In: Freisinger Denkmälern. München, 1968, 121–156.

В заключение на краткия обзор върху стари и нови изследвания относно произхода и структурата на ES още веднъж се връщам към новата парадигма на научните разработки. Учените чертаят литургични и текстови изоглоси, които изместват фокуса от описанието на диалектите на преписвачите в духа на структурализма към културоложките и текстологичните модели. Попълнението на лексикографските данни обогатява перспективата за съставяне на старобългарски богословски и богослужебен речник.